

SVĚTLA A STÍNY DIGITÁLNÍ FAKSIMILE

Františka Vrbenská

Je fascinující, jak nás technika ve svém vývoji dostihuje a plní naše přání. Už si neumíme představit život bez internetu, mobilů, přehrávačů různých formátů a stále důmyslnějších kombinací špičkových přístrojů. Zvykáme si. Zdá se dnes, jako by digitalizace knižních sbírek byla v proudu informačních technologií jen rutinním, všedním procesem – třebaže se během každého roku objeví další inovace a výrobní postupy, které umožní větší uživatelské pohodlí s novými utilitami či lepší integraci do programového prostředí.

Co všechno můžeme od elektronických kopií dokumentů čekat?

Především digitalizace zpřístupní materiály, které jsou v natolik špatném stavu, že (by) bylo nutno zastavit všechny druhy služeb uživatelům, včetně zajišťování kopií. Tento argument zejména s přihlédnutím ke stále vzrůstajícímu počtu poškozených svazků je natolik zásadní, že překoná i všechny námitky a limity stávající praxe. Neznamená to však, že se tvůrci českých digitálních knihoven vybudovaných s použitím systému Kramerius nesnaží řešit připomínky k prezentaci digitalizovaných titulů.

Za druhé, originální dokumenty tak mohou být optimálním způsobem uloženy a chráněny – a přitom využívány. Reformátování samo o sobě není ochranou knižních fondů, ale dovoluje čtenářům zpřístupnit flexibilně jejich obsah, zatímco na devastované nebo potenciálně ohrožené svazky budou aplikována vhodná konzervační opatření (např. uložení do ochranných obalů, vynětí z výpůjčního režimu apod.).

Digitalizace usnadní knihovnické služby od poskytnutí textu dokumentu až po zhotovení jeho kopii. V případě starších, poškozených, velkoformátových, příliš objemných svazků či dokumentů vzácných, špatně čitelných nebo naopak vybavených fotografiemi a barevnými přílohami je tento přínos nenahraditelný. Protože zpracovávané tituly jsou podle možnosti pečlivě kompletovány do maximální možné úplnosti, vznikají uměle sestavená, elektronická faksimile původních vydání, jaká už se třeba nikde nedochovala.

Další bonus pro knihovny a kulturní instituce přináší účast v podprogramu VISK 7 – Kramerius: Národní program mikrofilmování a digitálního zpřístupňování dokumentů ohrožených degradací kyselého papíru. Tento program už

není omezen na bohemikální periodika jako ve svých počátcích, pracuje s monografiemi a v jeho rámci je možno digitalizovat rovněž významná nebohemikální díla. Pokud se do něj knihovna zapojí, může zažádat o replikaci titulů, které vlastní a které již byly ve VISK 7 digitalizovány, za malou část nákladů, které by si jinak proces reformátování vyžádal.

Dostupnost

Stěžejní omezení v prezentaci digitálních kopií nastavuje autorský zákon. Není možné vystavit prostřednictvím webu dílo, které je jím chráněno. Digitální faksimile je tak přístupné pouze v prostorách instituce, která ho eviduje ve svých sbírkách, a to na intranetu nebo na vhodném médiu, CD/DVD. U monografií je situace přehlednější: zjednodušeně řečeno, musí uplynout sedmdesát let od úmrtí původců (nositelů autorských práv). Jenže to zahrnuje také překladatele, ilustrátory, autory předmluv a doslovů atp. – omezující dopad na knihy, které by již mohly být volné, je zřejmý.

Pro periodika, v nichž publikoval leckdy impozantní počet přispěvatelů, to v našich podmínkách znamená vložit bezpečnou pomyslnou stopku pro internetové zpřístupnění do roku 1880. Národní knihovna ČR se bude snažit časový limit posunout alespoň k roku 1890. Pro čtenáře i knihovníky, kteří by si přáli, aby elektronické kopie raritních dokumentů z jimi opatrovaných fondů byly pro badatele libovolně dostupné přes internet, to znamená velké zklamání. Vzdálený přístup k digitalizovaným dokumentům nelze zařídit (například pomocí softwarové brány) ani pro registrované čtenáře konkrétní knihovny.

Nepomohou zatím protesty, že leckde v zahraničí jsou pravidla pro přístup k digitalizovaným dokumentům podstatně volnější než v České republice (např. rakouský projekt ANNO). Nelze zohlednit ani námitky, že mnohá tato díla by mohla být smysluplně využita k rozvoji daného oboru (týká se nejpalcivěji dizertačních prací, u nichž jsou přítomná omezení nejprísnější, že četné unikáty již nikdy znovu nevydá (to je jasné především u velkých nebo regionálních deníků) nebo že se jedná o tzv. sirotčí díla, u nichž je otázka autorských práv složitým rébusem.

Určité řešení by nabízela dohoda mezi knihovnami či jejich zástupci, možná i konsorciem knihoven/kulturních institucí, a držiteli autorských práv (v jednotlivých případech je možné na základě svolení autora či jeho dědice vystavit digitalizované dílo na webu), případně ochranným autorským svazem. Přes dosavadní pokusy o jednání zůstává stav prozatím nezměněn. Nejsm sama, kdo tato omezení (přes veškerý respekt k legislativě) pokládá z hlediska kulturního a vědeckého rozvoje a tvůrčích potřeb za kontraproduktivní.

Úplnost

Skutečnost, že dokument byl digitalizován nebo že knihovna, která realizuje digitalizační projekt, dbá o kompletaci chybějících částí, ještě nezaručuje, že se titul podaří/podařilo doplnit do původní podoby. Existuje bezpočet úskalí, která ohrožují především periodika, zvláště noviny. Mnohé tituly se prostě nedochovaly v úplnosti. Jinde scházejí přílohy. Je velice obtížné zjistit, zda ta či ona část periodika – číslo, příloha – opravdu vyšla (nebyl tehdy sváteční den?), byla cenzurována nebo ji odnesl čas, případně nenechavý současný čtenář. Tu a tam se rozběhne detektivní pátrání i po celém nezvěstném ročníku či navazujícím titulu.

Svízele při přípravě i vlastním reformátování vnáší rekonstrukce obálek, vkládání různých dobových letáků a zejména časopiseckých příloh. Nežrídka v průběhu vydávání jednoho a téhož titulu oscilují mezi spořádanou přílohou a nezávislým časopisem, který mění názvy, nebo se objevují současně ve více titulech ve formě přílohy a zároveň jsou vydávány jako samostatné periodikum.

Chybějící části, či přesněji svazky, které obsahují stránky, obálky, čísla, přílohy anebo ročníky, které jsou při kompletaci postrádány, mohou být ve vlastnictví jiné kulturní instituce, která je v drtivě většině případů ochotně zapůjčí – ale vyskytnou se i výjimky. Pak nezbyvá než na obsahovou úplnost rezignovat, stejně jako v případech, že dávný knihvazač nemilosrdně orízl listy až do tisku... a náhradní exemplář neexistuje.

Velký a dosud nevyřešený problém představují regionální mutace velkých deníků. Někdy se liší třeba několika články, jednou dvěma fotografiemi. Přesto bývají nejen z hlediska místní historie důležité. Finanční hlediska a hlavně prostý racionální přístup k věci brání představě, že by byly digitalizovány veškeré dochované regionální exempláře. Hledáme zatím cestu, jak identifikovat, evidovat, digitalizovat a v systému Kramerius propojit tyto mutační odchylky.

Problematika kompletace se však nevyhýbá ani monografiím. Už došlo k datečnému doplňování map i obrazových příloh, které v jednom v dané knihovně uchovávaném exempláři chyběly a jejich existence nebyla předem patrná ani z bibliografických podkladů. Při realizaci projektu tzv. „norských fondů“, kdy běželo o záchranu bohemikálních neperiodických publikací z 19. století, jsme několikrát narazili na záměnu titulů, chybu v katalogizaci. Značné obtíže také působily přívazky.

Je otázka, do jaké míry bude možno sledovat obsahovou celistvost dokumentů, až bude probíhat projekt robotických skenerů a proces digitalizace se vícenásobně zvýší. Určitá omezení – či zpomalení zpracování – přinášejí netypické přílohy na křehkém nosiči anebo rozměrného formátu (např. krejčovské

stříhy). Častá je součinnost s oddělením knihvazby: u dokumentů bývá zapotřebí provádět drobné opravy anebo uvolňovat příliš těsnou vazbu. V případě vzácných dokumentů či svazků z Národního konzervačního fondu, které jsou takto nevhodně svázané a k nimž se nepodařilo vypátrat náhradní exemplář, je nutné smířit se s tím, že tisk u hřbetu svazku bude hůře čitelný.

Zobrazení

Výchozí podmínku přístupu k digitalizovaným dokumentům v systému Kramerius – ať už jsou chráněny autorským zákonem nebo jsou volně dostupné – představuje instalace plug-inu DjVu (firma Lizardtech). Nejen z ankety o systému Kramerius, která se v Národní knihovně ČR konala uprostřed loňského roku, ale z kontaktu s běžnými uživateli nejen NK ČR mohu konstatovat, že tato zdánlivě jednoduchá operace působí každému druhému čtenáři problémy.

Protože na mimoknihovních počítačích by si uživatelé mohli prohlížet kterýkoliv volně dostupný dokument (téměř všechny monografie v portálu Kramerius jsou mimo omezení autorského zákona, rovněž tak značný počet zajímavých periodických titulů), tato technická bariéra systému škodí. V dohledné době by měl být problém odstraněn pomocí instalace javovského upletu; pak již bude stahování plug-inu zbytečné.

Čtenáře může zbytečně informovat o nedostupnosti dokumentu („*V souladu se zákonem č. 121/2000 Sb. (autorský zákon) mohou být některé dokumenty zobrazeny pouze v prostorách Národní knihovny ČR. Kopii těchto dokumentů lze získat použitím formuláře pro objednání papírové kopie.*“) zamrzet tím víc, že se k ní probojují až po několika zbytečných kliknutích. Nepomohla by včasné umístění značka nebo barevné odlišení?

Další skupinu otázek přináší propojení dokumentů v digitální knihovně – Krameriovi – s elektronickým souborným katalogem. Situace bude plně vyřešena zavedením persistentních identifikátorů. U většiny periodik již propojení funguje na základě ISSN. Existují však případy, kdy se identifikátor, jímž je ISSN, přidělován podle hlediska nakladatelského, neshoduje s titulem, zpracovaným podle pojetí knihovnického (např. Brdský kraj/Žďár, Květy atd.). ISSN vůbec znamená nemalý problém vzhledem k prolínání a změnám názvů, jejich střídání, následnictví a návaznosti titulů... Tzv. Krameriovky získaly od konce 18. století do poloviny 19. století na dvacet různých ISSN, přičemž docházelo i k jejich výměně obden (pozměněné tituly v sudé a liché dny).

Relativně nejméně problematickou, spíše pozitivním momentem, je komplikace poslední, kterou s sebou přináší existence několika českých a morav-

sých digitálních knihoven: sice využívají systém Kramerius, avšak nejsou zatím provázány. Dokumenty zpracovávané v rámci programu VISK 7 jsou v zásadě vystaveny v digitální knihovně NK ČR.

Další digitalizované tituly nalezneme v digitálních knihovnách spolupracujících institucí: Národní filmový archiv, Knihovna Akademie věd ČR, Národní lékařská knihovna, Městská knihovna v Praze aj. (<http://kramerius-info.nkp.cz/digitalizace-v-cr/dalsi-digitalizacni-pracoviste/> – nejsou zde ale uvedeny všechny: např. Vědecká knihovna v Olomouci <http://ezproxy.vkol.cz/login>). Když tedy čtenář pátrá po určitých dokumentech a doufá, že jsou zdigitalizovány, musí zapátrat v souborném katalogu – a ten by mu měl (v optimálním případě) prozradit, zda a kde jsou hledané tituly k dispozici v elektronické formě (např. Těšínsko).

Celkový přehled nabízel jednoduchý portál CZROMM, v němž byly původně evidovány mikrofilmované dokumenty. S rozvojem softwarových nástrojů přišel i flexibilní systém RELIEF – registr digitalizace, který knihovnám umožní do databáze zanášet zpracovávané tituly (RD.cz – https://sluzby.incad.cz/projekty/registr_digitalizace_cz/doku.php).

Vyhledávání

V počátečních fázích programu Kramerius byly stránky elektronických faksimile neorezané a neupravené (narovnání), ani kvalitní mikrofilmové kamery neodstranily komplikace s barevnými částmi dokumentu, tmavými fotografiemi a zežloutlými stránkami anebo špatně čitelným písmem, nedalo se fulltextově vyhledávat.

Uživatelský komfort došel výrazného zlepšení – kromě toho, že každý rok přibývají do portálu Kramerius desítky nových titulů. Upravené obrazové soubory, využití hybridní kamery, která dovoluje v dokonalé podobě zpřístupnit technicky nejnáročnější předlohy a konverze do písma OCR (využíváme systém FineReader) aplikovaná i na texty tištěné frakturou umožňuje nasadit vyhledávací nástroje. S počátkem roku 2010 by se v Krameriovi měly v rámci Webu 2.0 objevit jako jeho funkcionalita také RSS kanály.

V plně funkčním a frekventovaném systému Kramerius odhalíme i háček. Vyhledávání totiž působí v rámci celého portálu, modulu periodik i monografií zvláště – a přináší relevantní výsledky. Ale při pátrání v rámci jednoho konkrétního dokumentu, ať monografie, ať periodika v libovolném celku (ročník, číslo, celý titul), získá uživatel odpovídající záznamy převážně z jiných dokumentů. Postupně řešíme také tento nedostatek a snažíme se systémově zpřesňovat výsledky dotazů.

Pokud hledáte konkrétní článek s přesnými bibliografickými údaji, Kramerius vám rychle poskytne odpovídající stránky, které můžete i vytisknout. Brzy se v něm budou vyskytovat dokumenty ve formátu JPEG 2000 nebo PDF. U periodik jsou vyznačena všechna vydání i přílohy, v monografiích vám pomůže rozčlenění titulu do kapitol a částí.

Ale jestliže se potřebujete dobrat ke stati nebo obrázku a neznáte podrobnosti – jen název díla, v němž se nachází, pak je listování v Krameriovi náročnější než v originále, zvláště pokud jde o novinový titul. Mnozí čtenáři by rádi viděli náhledy, které by jim usnadnily orientaci, ty však zatím v systému Kramerius nejsou možné. Názory jiných uživatelů užitečnost náhledů zpochybňují. V každém případě pro tvůrce Krameria znamená výzvu úspěšný a rychlý průzkum souborů (stran) i při vágně formulovaných dotazech.

Dokumenty v Krameriovi jsou zatím tříděny abecedně podle názvů, u monografií také podle jmen původců (zde by ale bylo zapotřebí sjednotit je v souladu s rejstříkem autorit). Badatelé i knihovníci volají po věcném členění jednotlivých titulů: nestačí, že u monografií jsou v bibliografických údajích uvedena čísla MDT. Primární řazení periodických i neperiodických dokumentů podle MDT by mělo být zavedeno v roce 2010. Otázka je, zda by nebylo praktičtější jednodušší tematické rozlišení digitalizovaných titulů. Ale pokud ano, který vhodný, maximálně jednoduchý nástroj použít, aby byl akceptován laiky i odborníky?

Po téměř patnácti letech od svého vzniku je program Kramerius živým, dynamickým systémem, který se stále vyvíjí, k němuž se připojují další knihovny a který, vďaka stávajícím omezením, využívá úspěšně řada čtenářů (viz <http://kramerius-info.nkp.cz/kramerius-uzivatelsky-dotaznik-vysledky>). Díky digitalizaci mohou být badatelé i široká čtenářská obec upozorněni na pozoruhodné materiály, které by při běžném, klasickém zpřístupnění určitě přehlédli. Nabízí se jich přehnatě pro znalce militarií, kuchaře-amatéry, pěstitele květin, milovníky historie, cestování, filmu – stačí jen otevřít digitální kopii, putovat stránkami a číst.